

УДК 81. 27 6.3+811.111

Л. Є. Сорокіна – аспірант Київського національного
лінгвістичного університету

Комунікативна роль як засіб реалізації маніпулятивного впливу в діалогічному дискурсі

*Роботу виконано на кафедрі германської і фінської
філології КНЛУ*

У статті проаналізовано стандартні / ініціативні комунікативні ролі як засіб мовленнєвої маніпуляції. Особлива увага приділяється гендерному аспекту маніпулятивного впливу.

Ключові слова: стандартна / ініціативна комунікативна роль, маніпулятивна ситуація, діалогічний дискурс.

Сорокіна Л. Е. Коммуникативная роль как средство реализации манипулятивного воздействия в диалогическом дискурсе. В статье анализируются стандартные / инициативные коммуникативные роли как средство речевой манипуляции. Особое внимание уделяется гендерному аспекту манипулятивного воздействия.

Ключевые слова: стандартная / инициативная коммуникативная роль, манипулятивная ситуация, диалогический дискурс.

Sorokina L. Ye. Communicative Role as Means of Manipulative Influence in the Dialogical Discourse. The article deals with the standard / initiative communicative roles as means of verbal manipulation. The gender aspect of manipulative influence is the particular emphasis of the research.

Key words: standard / initiative communicative roles, manipulative situation, dialogical discourse.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасна комунікативна лінгвістика характеризується зростаючим інтересом науковців до вивчення потенціалу мови як засобу впливу і, зокрема, її спроможності бути інструментом маніпуляції індивіда і соціуму загалом. Крім того, у фокусі сучасних наукових робіт постає людський фактор, тобто усі індивідуальні особливості мовної особистості, в тому числі її приналежність до тієї чи іншої статі, що відіграє важливу роль у соціальній, культурній та когнітивній орієнтації людини. Незважаючи на значну кількість досліджень із маніпулятивного впливу, на сьогодні ще не проведено ґрунтовного вивчення маніпулятивного потенціалу комунікативних ролей, зокрема в діалогічному дискурсі. Отже, **метою** статті є вивчення маніпулятивних рис стандартних / ініціативних комунікативних ролей з урахуванням гендерного фактору.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Базовою опозицією категорії адресованості діалогічного дискурсу є бінарна антропоцентрична опозиція “адресант – адресат”. Між членами опозиції не існує рівноваги, тому що ступінь залежності адресата від мовця і, навпаки, мовця від адресата певним чином варіюється. Адресат постає як сприймаючий об’єкт та реагуючий суб’єкт комунікації, мовленнєвий акт якого залежить від мовленнєвого акту мовця, хоча адресат не є пасивним об’єктом мовленнєвої взаємодії. Його висловлення значною мірою впливають на вибір мовленнєвих засобів, які буде уживати мовець.

Коли йдеться про маніпуляцію, то більшість учених (наприклад, Є. Л. Доценко, О. Л. Михальова, О. М. Бикова) схиляються до думки, що адресант завжди домінує, а адресат залишається пасивним учасником маніпулятивної ситуації (МС), але ми загалом ґрунтуємося на теоретичних положеннях Ю. С. Степанова про єдність продуцента та реципієнта і регулятивність їхніх відносин. Ця єдність – не тільки результат інтенцій маніпулятора чи реципієнта, а й властивість дискурсу, яка проявляється в тому, що “адресант та адресат виступають як відносні величини, реалізація яких регулюється певною загальною функцією, що задається дискурсом” [5, 31]. Дискурс провокує в адресата певне очікування, що визначає передрозуміння, на основі якого відбувається вибір адресатом “свого” дискурсу. У процесі сприйняття обраного дискурсу адресат, який має достатній когнітивний простір, індивідуальний досвід, готовність до інтерпретації і сформовані очікування, проектує їх на семантику дискурсу та його окремих фрагментів, заповнює текстові лакуни (пресу-

позиції, імплікації) і таким чином приписує дискурсу та його компонентам конкретні значення, зводячи полісемантичні можливості дискурсу (якщо такі є) до однієї можливої інтерпретації [3, 34].

Думка про єдність адресанта й адресата видається нам найбільш ймовірною, бо продуцент завжди творить дискурс, орієнтуючись на гіпотетичного реципієнта (тим паче, якщо мова йде про маніпуляцію). Останній, і собі, поринає у світ авторського сприйняття реальності, а, крім того, використовує власний життєвий досвід. Це означає, що адресат є важливим фактором у створенні МС. Навіть якщо адресат повністю відмовиться від власного “я” та беззастережно підтримає всі точки зору адресанта, слід визнати, що “подібний акт самозречення теж є проявом активності адресата” [3, 31].

Характерною рисою діалогічного дискурсу як способу міжособистісної взаємодії є постійна зміна комунікативних ролей адресанта та адресата [2; 7], що віддзеркалює динаміку плану відносин двох головних антропокомпонентів акту комунікації. Але ще більш важливою при розгляді комуніканта-маніпулятора виявляється його набута в акті комунікації характеристика, комунікативна роль, яку ми, за І. А. Стерніним, розуміємо як образ, який людина створює в спілкуванні для досягнення певної мети [6, 79]. Комунікативні ролі вчений поділяє на *стандартні* (комунікативна поведінка людини, прийнятна у суспільстві для відповідної соціальної ролі) та *ініціативні* (той образ, який людина свідомо створює у спілкуванні для досягнення певної мети). Крім того, ініціативні комунікативні ролі можуть бути *короткотривалими* (“готовий прислужитися”, “потребуючий допомоги”, “незнайка”) та *довготривалими* (“народний захисник”, “супермен”, “боггуз”). Стосовно стандартної ролі, то автор притримується її розуміння як нормативно ухвалений суспільством образ поведінки, “формально встановлене або неофіційно визнане місце індивіда у ієрархії соціальної групи” [1, 137]. І. А. Стернін вважає, що одні й ті ж ролі можуть бути соціальними й комунікативними: відмінність у тому, що для людини роль соціальна, якщо вона дійсно начальник, професор, хворий, батько тощо, і комунікативна – коли вона зображає з себе таких людей [6, 85]. У цьому разі комунікант-маніпулятор виступає майстром виконання комунікативних ролей, і часто саме це допомагає йому успішно здійснити вплив.

У нашому дослідженні *ініціативні комунікативні ролі* ми поділили на *пасивні* та *активні*, серед яких виокремили декілька основних *ініціативних комунікативних ролей*:

– пасивні: недосвідчений (-а) незнайка;

– активні: досвідчений (-а) / авторитетний (-а), турботливий (-а) / доброзичливий (-а), зацікавлений (-а).

Розглянемо ще один приклад, у якому адресант-маніпулятор використовує активну ініціативну роль доброзичливої жінки.

(1) (a) *“I know you wanted to say goodbye to them, but I really think they’re best left. (b) They’ll only be upset if they see you now”.*

“I suppose so”, said Celia, “but I wouldn’t wake them, Nanny, I just want to look at them. I’m not going to see them for more than three weeks”.

(c) *“Well – be all right if you went in to the twins, I suppose”, said Nanny, “but maybe not Barty”.*

“Why not?” (d) “She was crying earlier. For her mum. You know how she does sometimes. I gave her a cuddle, read her a story, and she went off fine. But if she woke – well. Best not risk disturbing her”. (Vincenzi, NA, 171).

Комунікативна ситуація така: леді Селія поспішає вирушити у довгоочікувану подорож і хоче попрощатися з дітьми, одна з яких (Барті) не рідна їй. У наведеному фрагменті маніпулятором є няня, яка грає ініціативну активну роль турботливої, доброзичливої жінки. Саме така комунікативна роль допомагає їй здійснити маніпуляцію. Кожна її репліка (a, b, c, d) відповідає створеному образу. Насправді няня не повідомила Селію про важливу деталь – хворобу Барті і навіть не викликала лікаря до важкохворої. Про деструктивну інтенціональність свідчить суперечка, у якій няня намагалася довести іншій прислузі, що ця дівчинка не важливіша подорожі для пані. Загалом цю МС класифікуємо як деструктивну, оскільки намір маніпулятора передбачає моральну шкоду для реципієнта (Селії) та фізичну – для об’єкта референтної ситуації (Барті).

Цікавим прикладом слугуватиме діалог двох маніпуляторів, які виконують протилежні ініціативні ролі (приклад 2). Ван дер Мерве – справжній аферист та злочинець, який свого часу ошукав і найняв убивць, щоб позбавитися Джеймі. Містер Тревіс (він же Джеймі) дивом врятувався й вирішив помститися. Ван дер Мерве поступово грає декілька ініціативних активних ролей: спочатку

турботливого ділового чоловіка (a, b), далі додається роль досвідченого знавця своєї справи (d). Джеймі, відповідно, грає комунікативну роль недосвідченого, але забезпеченого спадкоємця, що потребує авторитетної допомоги (c).

(2) (a) *“I might be able to be of some service. One has to be careful. There are many immoral people around”*. (...) (b) *“If it isn’t too personal, Mr. Travis, may I ask how you acquired your fortune?”*

“I inherited it from my father”, Jamie said easily.

“Ah, but I’m sure you’ve had a lot of business experience”.

(c) *“Very little, I’m afraid. I need a lot of guidance”.*

Van der Merwe brightened. (d) “It’s fate that we met, Mr Travis. I have some very profitable connections. Very profitable, indeed. I can almost guarantee that I can double your money for you in just a few months”. He leaned over and patted Jamie’s arm. *“I have a feeling this is a big day for both of us”.* (Sheldon, MG, 125).

Важливо додати, що наша розвідка маніпулятивної мовленнєвої поведінки з урахуванням гендерного фактору підтверджує дослідження фахівців у галузі гендерології про авторитетність чоловічого мовлення як виду вербальної діяльності, що створює для мовця позицію [9]. Жіноче маніпулятивне мовлення характерне ініціативними ролями турботливості / доброзичливості, а також зацікавленості. Для чоловіків така комунікативна поведінка можлива лише у поєднанні з роллю експерта або стандартною комунікативною роллю (сина, чоловіка). Жінкам також притаманні ролі експерта, але у поєднанні зі стандартною роллю сестри, подруги, матері.

Стандартні комунікативні ролі теж сприяють успішній маніпуляції. Простіше маніпулювати за умови, що твоя стандартна соціальна роль – мати, брат, подруга і т. п. Як правило, обидві ролі тісно переплітаються у створеному маніпулятором образі, наприклад, турботливого чоловіка, досвідченої матері або доброзичливої подруги:

(3) (a) *“I hate like hell to bother you, Kat. (b) I really do. But I got into a small jam”.* His voice sounded strained.

(c) *“Mike ... are you all right?”*

(d) *“Oh, yeah. It’s nothing serious. It’s just that I owe somebody who needs his money back right away, and I was wondering ...”*

“I’ll see what I can do”, Kat said wearily.

“Thanks. (e) I can always count on you, can’t I, sis? I love you”.

“I love you, too, Mike”. (Sheldon, NLF, 124).

Наведений фрагмент ілюструє неформальну МС, у якій стандартна роль брата дає змогу маніпулятору вкотре вирішувати свої проблеми за рахунок сестри. Кет насправді любить та хвилюється за Майка – єдину рідну людину, задля якої ладна на все. Він чудово розуміє це, крім того, він звик до ролі недосвідченого меншого братика, який не в змозі вирішувати питання самостійно. Уже початок діалогу (a) *I hate like hell to bother you, Kat* містить пресупозицію про те, що все-таки щось трапилося. Далі загальна інформація про незначні неприємності (b), що викликає у адресата природне почуття турботи (c) і дає змогу брату-маніпулятору натякнути, що саме йому потрібно (d). Останній штрих – нагадати про близькість (демінутив *sis*), любов та закріпити свою роль (e). Саме стандартна роль меншого брата дозволяє з легкістю маніпулювати навіть такою рішучою жінкою, як Кет.

Найуспішнішою і найчастіше використовуваною стандартною роллю, що виконують комуніканти в маніпулятивних цілях, є роль матері.

Наступний приклад (4) – це розмова двох маніпуляторів, стандартні ролі (мати і син) яких тісно переплітаються з ініціативними (турботлива / турботливий, доброзичливий). Кожен з них переслідує власні приховані цілі: мати хоче бути якомога ближче до сина, а син, навпаки, намагається дистанціюватися від матері. Маніпулятивна дія почалася з ідеї Сарі найняти свою куховарку Місіс Глісон на повний робочий день. Це дозволило б їй запросити сина попоїсти після роботи, а далі вона завжди могла б побути трішки хворою, і Річард змушений буде залишитись (a). Однак у турботливого сина свої плани: Місіс Глісон могла б наглядати за матір’ю, що дало б йому змогу менше навідуватися до неї. Річард розпитує про можливість такого розвитку подій (b, c), ніби хвилюючись за Сару, насправді ж він просто хоче переконатися у здійсненності задуманого. Проте Сара – справжня маніпуляторка, і тому швидко розуміє, що зробила помилку. Вона акцентує увагу на недоліках ку-

харки, зазначаючи, що не така вже це і чудова ідея (d). Річард спочатку не хоче здаватись (e), але до свого арсеналу жінка додає ще одну ініціативну роль – слабкої та втомленої матері (f).

(4) (a) *“You could always come and have dinner with me in the evenings, when I get home. I could employ Mrs Gleeson full-time and she could cook dinner for us”*. If she got him to come for dinner she could always say that she felt a little weak and he’d feel obliged to stay.

(b) *“Do you think Mrs Gleeson would take on the job full-time? Doesn’t she have family commitments? A deserted daughter or something?”* Richard countered. (c) *“It would be good if she could work longer hour, for you”*. Richard stood up and began to pace up and down. Sarah suddenly realized that she had made a big mistake. If Hannah Gleeson came to work long hours, Richard would feel he was off the hook and probably visit less and less.

(d) *“Maybe not, though”, she said hastily. “I find her tedious sometimes. We’ll see”*.

(e) *But Mother-Sarah raised a hand.* (f) *“Not now, Richard. I’m tired. You may go”*. She used her weaker-than-weak voice (Scanlan, CL, 302–303).

Відомо, що зазвичай ми виконуємо декілька ролей одночасно. Як зазначає Дж. Коатс, “усі види нашого різноманітного «я» можливі, тому що наша культура пропонує широкий вибір того ким нам бути” [8, 286]. Під час маніпуляції одна зі стандартних соціальних ролей приховується за рахунок активізації іншої.

У фрагменті (5) продюцент мовленнєвої маніпуляції позиціонує себе як найкращу подругу, а тому з легкістю розпитує про проблеми з чоловіком й отримує усю потрібну інформацію. Уже на початку діалогу вживання інклюзивного займенника *we* (*We’ve both been through the mill a bit, haven’t we?*) допомагає адресанту (Луїза) скоротити комунікативну дистанцію між нею та адресатом. Цьому також сприяють особливості жіночого мовлення, а саме афективні слова-інтенсифікатори, що використовуються для вираження емоційного ставлення, а не денотативної інформації (*My God, Really, Oh, dear*), розділове питання (a), дитяче прізвисько *Boot*, на яке тільки вона звертається до Октавії. Наприкінці діалогу вона підкріплює свою стандартну роль пропозицією допомоги (*Do you want me to ask him? Maybe he could help*). Важливо підкреслити, що в мовній свідомості жінок емоційність поєднується з їхньою здатністю до саморозкриття (*Okay, then. I need to tell someone anyway*). У когнітивному аспекті це виражається в тому, що скорочується дистанція між когнітивною особистістю та референтом [4, 122]. Насправді Луїза приховує ще одну стандартну роль – коханки чоловіка Октавії. Усі запитання подруги містять не експліцитно виражені співчуття та підтримку, а такий собі допит, отримання інформації (b, c, f), яку вона пізніше використала проти чоловіка. Крім того, стандартна роль подруги дозволяє їй давати поради і налаштувати так Октавію проти чоловіка (i, j).

(5) (a) *“We’ve both been through the mill a bit, haven’t we? How’s things with you?”*

“Bad”, said Octavia briefly. “I’ve told Tom I want a divorce. I think he’s hoping still I’ll come round. Forgive him. All that crap”.

(b) *“No chance?”*

“No chance”.

(c) *“And Tom still hasn’t told you who it is?”*

“No. He’s avoiding talking about the whole thing. I think it’s partly because – oh, I shouldn’t tell you.

(...)(d) *“Boot, who am I going to tell? Living in this backwater”*. *“You mustn’t tell Sandy even. He might talk”*. *“I won’t tell Sandy, but–”*

(e) *“Okay, then. I need to tell someone anyway. Fleming Cotterill are in trouble. I mean, real trouble. They’ve got to get hold of some more money fast, or they could go bust”*.

(f) *“My God. Really?”*

“Yes. Our house is remortgaged right up to the hilt, and so is Aubrey’s. If the bank foreclosed, well . . .

(g) *“But why so secret? I don’t understand”*.

“It’s the pack-of-cards thing. If the clients he’s got, even one of them, heard the company was dodgy, one of them might pull out too. Then he really would have had it”.

(h) *“Oh, dear. Yes, I see. (...) It didn’t help. I feel a bit bad about that”*. (i) *“You shouldn’t feel bad about anything you do to Tom”*. (...) (j) *“He can get hold of some money, it isn’t difficult. They’re drowning in money in the City, Daddy says. (k) Do you want me to ask him? Maybe he could help”*. (Vincenzi, AC, 222)

Висновки. Отже, фактичний матеріал показав, що у МС на рівні адресант-адресат маніпулятивне спілкування відбувається між комунікантами, які приймають на себе ті або інші комунікативні ролі і, як правило, вони є вирішальними для успішної реалізації маніпулятивного впливу. Жіночій вербальній маніпулятивній поведінці притаманні стандартні ролі: матері (28,1 %), сестри (21,9 %), подруги (15,6 %), зрідка дружини (9,4 %). Зазначимо, що у чоловіків відсоток використання стандартних ролей з маніпулятивною метою нижчий, ніж у протилежної статі: син (9,4 %), чоловік (9,4 %), брат (6,2 %).

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні гендерних особливостей кооперативного та конфліктного типів маніпулятора.

Література

1. Белл Р. Т. Социолінгвістика: цели, методы и проблемы / Р. Т. Белл. – М. : Междунар. отношения, 1980. – 318 с.
2. Богданов В. В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты / В. В. Богданов. – Л. : Ленингр. ун-т, 1990. – 88 с.
3. Карпчук Н. П. Адресованість в офіційному та неофіційному англомовному дискурсі / Н. П. Карпчук. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 162 с.
4. Потапов В. В. Многоуровневая стратегия в лингвистической гендерологии / В. В. Потапов // Вопр. языкознания. – 2002. – № 1. – С. 103–130.
5. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца 20 века : сб. ст. – М. : Рос. гос. гум. ун-т, 1995. – С. 35–73.
6. Стернин И. А. Введение в речевое воздействие / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2001. – 252 с.
7. Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход / Н. И. Формановская. – М. : Рус. яз., 2002. – 213 с.
8. Coates J. Competing Discourses of femininity / J. Coates // Communicating Gender in Context / ed. by H. Kotthoff, R. Wodak. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1997. – P. 285-314
9. The Handbook of Language and Gender / ed. by J. Holmes and M. Meyerhoff. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2003. – 759 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Scanlan, CL: Scanlan P. City Lives / P. Scanlan. – London : Bantam Books, 2000. – 474 p.
2. Sheldon, MG: Sheldon S. Master of the Game / S. Sheldon. – London : HarperCollins Publishers, 2005. – 673 p.
3. Sheldon, NLF: Sheldon S. Nothing Lasts Forever / S. Sheldon. – London : Harper Collins Publishers. – 370 p.
4. Vincenzi, AC: Vincenzi P. Almost a Crime / P. Vincenzi. – London : Orion, 2000. – 627 p.
5. Vincenzi, NA: Vincenzi P. No Agel / P. Vincenzi. – London : Orion, 2001. – 836 p.

Статтю подано до редколегії
28.03.2011 р.